

УДК 930.85

Наталя Сиротинська

СВІТОГЛЯДНІ ТА МИСТЕЦЬКІ ПАРАЛЕЛІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА СУЧАСНОСТІ: ГЕРМЕНЕВТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Досліджено спільні риси світоглядних і мистецьких паралелей поміж розрізненими у часі епохами середньовіччя та сьогодення, а також визначено форми взаємодії зазначених зв'язків. Підкреслюється важливість формування цілісної історико-культурної моделі розвитку людства. Відзначено інтерпретативність середньовічних світоглядних імперативів у становленні ціннісних категорій сьогодення.

Ключові слова: схоластика, ісихазм, середньовіччя, поетика, символізм, сакральна симнографія.

Одним із відомих вчених, який відіграв важливу роль в історії герменевтики, є Ганс-Георг Гадамер. Саме він буквально вивів герменевтику за межі «спілкування з текстами» і визначив її універсальне завдання у відновленні зв'язків поміж епохами [6]. Гадамер вважав, що окремі покоління, як і люди, втрачають взаєморозуміння, тож постає потреба у необхідності пошуків спільних ознак чи спільної мети. В такий спосіб відновлюється втрачений діалог, в основі якого лежить непроста реконструкція суджень, переконань та уявлень минулих епох. Переконливо щодо необхідності віднови таких символічних мостів висловився Хосе Ортега-і-Гассет: «Найрадикальніший розрив минулого з теперішнім є тим фактом, який сумарно характеризує наш час... Зникли останні залишки духу спадкоємності, традиції. Моделі, норми і правила нам більше не служать. Ми змушені вирішувати свої проблеми без активної допомоги минулого, в абсолютному актуалізмі, чи це стосується проблем мистецтва, науки чи політики. Європеець загубив власну тінь» [16, с. 308].

Образ «загубленої тіні» є влучною ілюстрацією до переконання Умберто Еко в глибокому закоріненні сучасного суспільства у середньовіччі, в тому, що саме цей період є ключем до пізнання сучасної культури, а також і розуміння сьогднішніх проблем [19, с. 26]. Властиво, Умберто Еко як філософ, лінгвіст, літературний критик, спеціаліст із семіотики, а, головне, авторитетний медієвіст, особливо докладно визначив ті характерні культурні ознаки, за якими можна провести виразні паралелі поміж віддаленими в часі епохами. В цьому контексті доречно згадати також Жака ле Гоффа, який, під впливом теорії Фернана Броделя щодо «часу великої тривалості» (*la longue duree*), запропонував і обґрунтував концепцію «довгого Середньовіччя» [7]. А українські медієвісти о. д-р Юрій Аввакумов [1] та Богдана Крися [13] у своїх працях застосували цю тезу до особливостей української культури, відзначивши її тісний зв'язок із християнством та, відповідно, унікальним і тривалим процесом оперування християнською літературною та мистецькою спадщиною. У такій спадкоємності епох вповні відобразилася висловлена українським філософом Сергієм Кримським думка про існування «поліфонії часу» або «мета-часу культури», що означає можливість багаторазового входження в одну й ту ж саму *Гераклітову ріку* завдяки наскрізним образам: «Життя культури не є адекватне зміні старого на нове, минулого на прийдешнє, воно не підпадає взагалі під стрілу часу, бо акумулює потенціал всіх часів» [12, с. 692].

Усвідомлення тяглості Середньовіччя та його незримої «причасності сучасному» є невід'ємним від пізнання духу цієї епохи, її світоглядних пріоритетів і мистецьких досягнень. Тож дослідження цього періоду слід розпочинати від усвідомлення єдиного для всього християнського ареалу євангельського віровчення, а поруч – відчутних відмінностей шляхів розвитку Західної католицької Європи та Східної греко-візантійської імперії, що особливо виразно простежується в пізній період зазначеної доби.

У католицькій Європі, яка дала світу Августина Блаженного, Ансельма Кентерберійського, Тому Аквінського, Абельяра та багатьох інших філософів і теологів, розвивається потужна філософська думка, формується інтелектуальна традиція, що інспірувала схоластику і весь подальший європейський раціоналізм.

Епоха Високої Схоластики, поруч із усталенням педагогічних засад та формуванням університетів, тяжіла до узагальнення існуючих знань, що привело до появи енциклопедій, «summae», гербаріїв, бестіаріїв, лапідаріїв тощо. Всі ці жанри наукового «накопичення» вирізняються претензією на всеохопність та універсальність, що суголосне сучасним глобалізаційним процесам, суттєво пришвидшеним завдяки технічним інноваціям.

Універсалізм схоластичних текстів демонстрував відчуття єдності і завершеності світу, а форма і впорядкованість енциклопедизму опиралися на техніку інвентаризації та каталогізації. Згодом наш відомий сучасник Борхес визначить весь Всесвіт як Бібліотеку, в якій зберігаються всі можливі книжки, що розкривають світ минулого, теперішнього і майбутнього, а Універсальною Книгою, каталогом каталогів є Господь [3]. В такий спосіб Борхес апелює до середньовічних теологічних пріоритетів, продовжуючи також наслідувати енциклопедичні збірки інших жанрів, зокрема, його «Книга вигаданих істот» написана у формі енциклопедії і є аналогом середньовічного бестіарію [4].

Важливо відзначити, що вдосконалення методів пізнання довколишнього світу та його відображення у формі синкретичної енциклопедії стало не просто важливим досягненням християнської цивілізації середньовічного Заходу. Зібрання та узагальнення безконечних ланок взаємозалежних подій, визначених схоластичною філософією, базувалося на утвердженні ідеї безконечного впорядкування, що уклало міцний каркас вселенського Порядку, в основі якого лежала довершеність небесної ієрархії.

Виразну аналогію поміж схоластикою, особливо томістською *forma mentis*, та структуралізмом ХХ століття проводить Умберто Еко [8], апелюючи до надмірної сегментації та класифікації останнього. На його думку, аналогічно до схоластики, структуралізм претендує на значення універсальної логіки, проте закритість системи поступово перетворює її в консервативну ідеологію, що підміняє реальність схемою.

Всупереч раціоналізмові Заходу, візантійське християнство тяжіло до містичного вчення та розбудови способів морального вдосконалення. Це привело до появи явища ісихазму, сформованого на основі богослов'я св. Григорія Палами (1296–1359), вчення якого виявляє синергетичні погляди на світ і людину, людину і суспільство, людину у собі [9]. «Людина, – писав Палама, – цей великий світ, вміщений в малому, є зосередженням воєдино всього існуючого і вершиною Божих творінь, людина відображає і божественне буття, в ньому ми бачимо Бога» [11, с. 341].

Таке вчення надає твердої богословської основи справжньому гуманізму, виступаючи, певним чином, відповіддю Церкви на загальний інтерес епохи до людини. Палама стверджує, що безпристрасність полягає не у відмиранні пристрасної частини душі, але в її зміні від зла до добра. Іншими словами, в єднанні людини з Богом пристрасні сили душі змінюються та освячуються, і така преображена емоційність стає однією із характерних рис сакрального мистецтва цієї доби й отримує окреме визначення каллофонічного (прекраснозвучного) стилю XIII–XIV ст. В цей період грековізантійська музика втрачає свою колишню простоту, а увага приділяється досконалості виконанню складних мелізматичних розспівів. Для спеціального навчання співаків творяться нові типи півчих книг, вдосконалюється нотація, виникає поняття композиторської школи тощо. В такий спосіб пізньовізантійський період став основою формування передгуманістичних тенденцій [14, с. 35], а поруч західна схоластика впорядкувала Універсум із місцем в ньому Людини як частини світового Порядку.

Одним із способів взаємодії Універсуму та Людини було мистецтво та розуміння Краси. Зокрема, Умберто Еко відзначав, що саме естетичні практики демонструють нам бачення світу. Вчений наголошував, що світ є хаотичним, тож якщо в ньому простежується певна видимість порядку, то це відбувається завдяки мистецтву, яке й організує світ за допомогою своїх концептуальних моделей [23]. Прикладом такої організації, інспірованої сучасним відчуттям хаосу і кризи, є нова мистецька модель, притаманна поезії Джойса. У. Еко простежує шлях відомого ірландця від єзуїтського коледжу із пріоритетністю пізньої схоластики до руйнування мови і створення нової форми Всесвіту, що перебуває у розширенні. Середньовічний спадок, актуальний і для Джойса, і для сучасної культури в цілому, віднаходиться на більш глибокому рівні – як драма розімкнутої свідомості, що знову пробує інтегруватися, як спроба віднайти правила нового світу, що водночас ностальгує за втраченим порядком.

Звукова картина світу, поетика звуку, що виявляє себе на всіх рівнях у „Поминках за Фіннеганом” Джойса – фонетичному, метрико-ритмічному, образному і мотивному, виявляє один з найскладніших літературних звукообразів світу. Джойс переробляє слова за принципом звучання, вибудовує ритмічно організовані послідовності, які на перший план висувають гармонію звучання, на відміну від традиційної граматично-сислової організації тексту. Поеднувальні функції виконують звукові рефрени, співпадіння наголосів, фонетична рима, різновиди звукової алітерації та варіативність інтонаційного порядку, що сукупно набувають у тексті наскрізного характеру і лежать в основі формування смислових блоків. В такий спосіб активізується звукове сприйняття читача, в якому співвідношення звуку зі смислом не лише витворює власну художню реальність, практично незнану в літературі, а й водночас актуалізує необхідний для цього контекст – сучасну людину і світ, що її оточує [2].

Вплив поезики Джойса позначився на творі визначного австрійського письменника ХХ ст. Германа Броха «Смерть Вергілія», що містить розповідь про останні вісімнадцять годин життя смертельно хворого автора «Енеїди», який перший у світовій літературі провістив прихід Бога Ісуса й настання християнської доби [5]. Вергілій проводить ніч і частину дня у роздумах та спогадах, що їх змінюють напівмарення та видіння: «Світло більше, аніж земля, земля більша, аніж людина, й

людині ніколи не жити, якщо вона не вдихатиме пахоців рідної землі, якщо не повертатиметься до рідної землі, якщо, повертаючись до рідної землі, по-земному не прийматиме світла, якщо її, людину, лише завдяки землі не прийме світло, – завдяки землі, що стає світлом. І ніколи земля не буває ближчою, ріднішою світлу, а світло – ближчим, прихильнішим до землі, аніж у надвечірніх та передсвітанкових сутінках» [5, с. 13].

Подібний стиль викладу характерний і для гимнографії – середньовічних літургійних співаних текстів, він отримав визначення «плетенія словес» [13]. Зазначена поетична практика належить високому риторичному стилю візантійської гомілетики та агіографії і спостерігається вже у Києворуський період у творах Кирила Туровського (XII). Розвиток поетичної форми віршування «плетенія словес» пов'язано з особою Константинопольського патріарха Філофея Коккіна (близько 1300–1379) – учня і палкого послідовника св. Григорія Палами [16].

Петербурзька медієвістка Альбіна Кручиніна пов'язує способи формотворення піснеспівів з літературними способами «плетенія словес», що полягає в розгортанні інтонаційних формул у розспіві згідно поетичним тропам, які підкреслюють смислові доміанти тексту, його музично-поетичний рельєф [24]. В цьому відношенні поетика і мелодика сакральної монодії мають спільні характерні риси: внутрішній лексичний зв'язок, підкорення визначеному метрично-мелодичному зразку, повторність і варіативність мотивів на подоби орнаментики.

Яже прежде неплодная страна,

Землю плодovиту раждает:

І от неплодной троби плод свят давши, млекоm питається.

Чудо страшное, питательница жизни нашей:

Яже небесний хліб в чреві пріємиши,

Млекоm от сосцу питається. (Стихира на Господи воззвах, Різдво Богородиці)

Ймовірно, вже саме візуальне відображення монодійного мелосу з ілюстративними орнаментальними вставками відповідало буквальному визначенню «плетиво»:

Латинська монодія: «Градуал»

Українська монодія: «Ірмологіон»

Поетичний текст християнської гимнографії певним чином відповідає умовній моделі Умберто Еко – моделі «відкритого твору» з такими аспектами, як знаковість та метафоричність із перманентністю двозначності і великої кількості потенційних значень, відчитування яких залежить від рівня інтелекту, володіння мовою і культурного кругозору читача. В цьому контексті характерними є також буквально відкриті тексти, незавершеність яких пов'язана не з формою, а з безконечністю інтерпретацій. В такий спосіб структура твору, на думку Еко, перетворюється на дзеркало космосу.

Інтерпретативним властивостям середньовічного мислення особливо суголосний символізм, що створив простір для незліченного різноманіття співвідношень, як особливий тип мислення [22, с. 225]. Символізм допускав містичний зв'язок, специфічне поєднання різних речей на основі певного принципу впорядкування. Кано́нічні сюжети, літературна й мистецька інтерпретація кодувалися – в процесі інтерпретації мистецький твір набував множинності значень та інспірував до прочитання.

Цікавий зв'язок середньовіччя та XX століття Умберто Еко віднаходить у сучасній масовій культурі, що задекларувала перехід на стадію «цивілізації бачення» або ж візуального інформування. Подібне характерне для середньовічної культури, оскільки населення було неграмотним і потребувало максимальної візуалізації постулатів християнського віровчення. Так з'явилася «Біблія бідних» (Biblia pauperum), в якій щедро ілюструвалися сюжети Святого Письма. Від початку XIII ст. ця книга пройшла тривалий етап рукописного відтворення, потім найбільш широке розповсюдження отримала в другій половині XV століття, коли публікувалася у вигляді ксилографічних книг та інкунабул. Подібний вигляд отримали й комікси XX століття, і різниця полягала лише у змісті зображуваного.

Сторінка «Біблії бідних»

Приклад коміксу XX століття

Аналогічну просвітницьку функцію засобами візуального мистецтва відігравали й середньовічні собори з численними скульптурами, барельєфами, мозаїками, вітражами. Саме собори з їх візуальною логікою заміняли для більшості християн

літургійні книги, були засобами комунікації та катехизації, що дозволило Умберто Еко співставити їх функцію з сучасними мас-медіа. Проте, на відміну від сучасних інформаційних джерел, середньовічний храм символізував універсальну модель світу з беззаперечним авторитетом його Творця. В цьому й полягає основна відмінність паралельних проєкцій середньовічного християнського світогляду та світських орієнтирів сучасного суспільства, для якого, за відомим висловом Ніцше, «Бог вмер».

Натомість Богом себе визнала Людина, що привело до кардинальної зміни пріоритетів та знецінення духовних мотивацій. В цьому контексті доречним буде переадресувати назву книги Фердинанда Зайбта «Блиск і вбогість середньовіччя» [10] до сьогодення з його інноваційними технічними надможливостями і як ніколи актуальною проблемою самотності людини у світі безкочечних інформаційних мереж [17]. В певний спосіб сучасна цивілізація буквально ототожнила середньовічний енциклопедичний універсум з метафоричною ідеєю всесвітнього лабіринту, в якому людина усамітнюється у своїх художніх уявленнях і образах, а завдяки збереженню середньовічних категорій і концептів, створює свій власний Всесвіт. Тож осмислення зв'язку зазначених епох є важливим чинником у відображенні суспільних взаємин та культурно-мистецьких форм співдії різних цивілізаційних типів. В цьому контексті історико-культурна модель розвитку людства набуває структурної цілісності та прогностичності стосовно становлення ціннісних категорій майбутнього.

Natalia Syrotynska. Medieval and contemporary world-visual and art parallels: hermeneutik interpretation.

Awareness of the speed and diversity of the directions's development of modern civilization forces to critically evaluate the achievements and potential opportunities of conceptual, cultural innovations present as well as directs to the study of those structural elements of the past through which evolutionary processes acquire integrity and systemic character. The mentioned issue helps to identify appropriate cultural mechanisms that appear in the process of epochs shifting within essentially periods that are remoted in time. Therefore, an application of a certain direction of the research on the example of comparing the worldview and artistic characteristics of the Middle Ages with modern algorithms of socio-cultural development is especially relevant. The development of the human culture has demonstrated the presence of expressive worldview and artistic parallels between the remote in time periods of the Middle Ages and the present. It is noted that the mentioned similarity is based on the presence of internal mechanisms inspired by the ideological characteristics of Christian society. It is stated that the results of understanding the connection of the particular epochs are an essential factor within the reflection of social relations and cultural forms of various civilizational types assistance. For a specific context, the historical and cultural model of the humanity development acquires structural integrity and predictability due to the formation of the future value categories.

Key words: *scholastic, isihasm, medieval, poetics, symbolism, sacral hymnography.*

Література

1. Аввакумов О. Ю. Медієвістика і Український католицький університет. Доповідь на круглому столі «Міждисциплінарна програма середньовічних студій в УКУ: перспективи розвитку», Львів, 17 листопада 2006 року. Львів, 2007. 27 с.

2. Бандровська О. Поетика звуку в романі Джеймса Джойса. *Іноземна філологія*. Львів, 2008. Вип. 120. С. 197–202.
3. Борхес Х.-Л. Вавилонська бібліотека. *Вигодні історії*. Київ, 2016. С. 71–83.
4. Борхес Х.-Л. *Книга вигаданих істот*. Львів, 2017. 240 с.
5. Брех Г. *Смерть Вергілія*. Київ, 2014. 480 с.
6. Гадамер Х.-Г. *Герменевтика і поетика*. Київ, 2001.
7. Ле Гофф Ж. *Середньовічна уява*. Львів, 2007. 346 с.
8. Жуковський В. Исихазм і християнська містика. *Київська Старовина*. Київ. 1996. № 1. С. 110–124.
9. Зайбт Ф. *Блиск і вбогість середньовіччя. Історія з початком і кінцем*. Львів, 2009. 512 с.
10. Керн К., архим. *Антропология св. Григория Паламы*. Москва, 1996. 450 с.
11. Кримський С. Історія та метаісторія. *Запити філософських смислів*. Київ, 2008. 717 с.
12. Криса Б. Передмова. *Львівська медієвістика: Дмитро Туптало у світі українського бароко*. Львів, 2007. Вип. 1.
13. Матхаузерова С. *Древнерусские теории искусства слова*. Прага, 1976. 156 с.
14. Медведев И. *Византийский гуманизм XIV–XV вв.* Санкт-Петербург, 1997. 341 с.
15. Ортега-и-Гассет Х. Искусство в настоящем и прошлом. *Эстетика. Философия культуры*. Москва, 1991. С. 296–309.
16. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. *Эстетика. Философия культуры*. Москва, 1991. С. 309–349.
17. Ортега-и-Гассет Х. Искусство в настоящем и прошлом. *Эстетика. Философия культуры*. Москва, 1991. С. 308.
18. Прохоров Г. К истории литургической поэзии: гимны и молитвы патриарха Филофея Коккина. *История жанров в древнерусской литературе*. Ленинград, 1972. Т. 27. С. 120–149.
19. Свендсен Л. *Філософія самотності*. Пер. з норвезької Софії Волковецької. Київ, 2017. 208 с.
20. Усманова А. *Умберто Эко: парадокси інтерпретації*. Минск, 2000. 200 с.
21. Хейзинга Й. *Осень средневековья: исследования форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV вв. во Франции и Нидерландах*. Санкт-Петербург, 2011. 765 с.
22. Эко У. *Отсутствующая структура: введение в семиологию*. Москва, 1998. 432 с.
23. Эко У. *Открытое произведение: Форма и неопределенность в современной поэтике*. Санкт-Петербург, 2004. 384 с.

